

Amona basoan galdu zenekoa (2003)

Arantxa Iturbe

Helduentzako ipuingintzan nabarmendu ondoren (*Ezer baino lehen*, 1992 eta *Lehenago zen berandu*, 1995), 2001ean heldu zion estreinakoz Arantxa Iturbek (Alegia, 1964) haur-literaturari. Tar-tean, amatasunaren inguruko liburu hibrido ezaguna ondu zuen: *Ai ama!* (1999), bere esperientziatik abiatuta kontakizuna eta hausnarketa batzen zituen lana. Bi urte beranduago argitaratu zituen Elkar argitaletxeko haur-literaturako *Eta zer?* sailean bi liburu: *Nik eserita egiten dut, eta zer?*, Jokin Mitxelenaren ilustrazioz lagundutakoa eta *Beldurtia naiz, eta zer?*, Mikel Valverderen lan grafikoz hornitua. Biak dira desberdina denarekiko errespetua eta aniztasunaren onarpena gaitzat duten liburuak. Urte berean argitaratutako bi liburuen tematika eta planteamendu narratiboa antzekoa da: bietan beren generoak ezarritako rolak betetzen ez dituzten mutilak dira protagonista: batean, gizarte-rol maskulinoaren arabera izan beharko lukeena baino beldurriagoa den mutikoa da pertsonaia nagusia; bestean, txiza eserita egiten duena. Eskola-testuinguruan kokatuta, beren diferentziak ikaskideekin dakartzkien gatazkek eta bazterketek osatzen dute narrazioen muina. Bietan, halaber, nagusien (gurasoak batean, eskolako garbitzailea bestean) laguntzari esker lortzen dute mutikoen autoafirmazioa eta ikaskideen onarpena.

Ez dago planteamendu horretatik urrun, halaber, 2003an Iturbek argitara emandako *Norak suhiltzailea izan nahi du* lana, Elena Odriozolaren ilustrazioekin argitaratu zen, nahiz eta liburu horretan gatazka eskola-eremutik familiara eta etxeko testuingurura pasatu den. Oraingoan neska bat, Nora, da bere genero-rolak ezartzen dizkion hertsiduretatik ateratzen dena, suhiltzaile izan nahi baitu. Horren ondorioz, gurasoekin dituen gatazkak eta ezin ulertuak dira kontakizunaren argumentu-ardatzetako bat. Edonola ere, au-

rrekoetan baino anitzagoak dira lantzen diren gaiak nahiz hari narraitiboak, eta liburuak aurrera egin ahala gatazka nagusia Noraren osabaren pertsonaia zentratzen delarik, kontakizunak tonu tragi-koa hartzen du. Haur protagonistaren eta bere familiaren arteko komunikazio-gabezia da, halaber, Iturberen *Bi ipotx gure etxeko sofán* (2004) liburuaren gai nagusia, *Edurnezuri eta zazpi ipotxak* ipuinarekin testuartekotasun-jokoa proposatzen duen lana, ipuin horretatik ateratako bi ipotx agertzen baitzaizkio protagonistari etxean.

2003an Elkarren Kuku sailean argitaratutako *Amona basoan galdu zenekoa* lanean Iturberen aurreko eta ondorengo haur-literaturako lanetan agertutako hainbat elementu errepikatzen dira, halaber: ahozko tradizioko ipuinekin testuartekotasuna eta genero-rolen berrirakurketa, baita Iturberen lanetan ohikoa den estiloa ere: esaldi laburretara, hitz-jokoetara, ustekabeko justaposizioetara jotzen du. Gaiari dagokionez, bestalde, badakar berritasunik liburu honek hala Iturberen ibilbidean nola euskal HGLan; izan ere, alzheimerra haurrentzako narrazioetan lantzen duen lehenengo obretakorikoa dugu *Amona basoan galdu zenekoa*, horretarako Txanogorritxoren ipuinaren oihartzunak baliatuta.

Ahazkotasunetik haur-literaturara

Azken hamarkadako euskal haur-literaturan, beste hizkuntzetakoan bezala, joera zabaldutakoa izan da ahozko tradizioko ipuinen berrirakurketa gaurkotuak proposatzea narrazio berrien abiaburua gisa. Egungo kulturaren eta literaturaren ezaugarria da testuartekotasun-jolasa, erreferente ezagun eta partekatuetatik abiatzea narrazio berriak sortzeko, eta halaxe gertatzen da haur-literatura garaikidean ere. Euskal tradizioko ahozko kontakizunen berridazketak proposatu izan dira gurean hainbatetan (Elkar-eko *Dona-dona* saila da horren erakusgarri), beste hainbatetan, mendebaldeko ahozko tradizioko ipuinak, batik bat Perraultek eta Grimm anaiek bildutako ahozko ondareko kontakizunak berrirakurri dira, hainbat helbururekin: genero-berrirakurketak egitea eta jatorrizko kontakizunen jite misoginoa iraultzea izan da interpretazio horietako batzuen xedea, beste batzuetan ipuinen bestelako balio ideologikoak aldatzea, hainbatetan, ipuinen jatorrizko egitura narratiboa eta pertsonaiak gaurko gizartean txertatzea... Bide emankorra da; izan ere, haurrak ahozko literaturarekin harremana duen unetik barneratuak ditu ipuin horiek eta haien esanahi eta eduki sinbolikoa. Literatura idatziarekin harremanetan jartzean, hala, ahozko kontakizunei erreferentzia eginez

oihartzun eta konnotazio indartsuak sortzen dira haurrengan, barneratuak dituzten sinboloei egiten baitzaie erreferentzia.

Ruth McDonald-en arabera (cit. in Colomer, 64), hiru bide daude tradizioko ipuinen irakurketa gaurkotuak egiteko: lehenik, ipuinak bere horretan eman eta ondoren haien inguruko irakurketa gidatua egitea; bigarrenik, ipuinak berridaztea, alderdi ideologiko zenbait aldatuz, eta, hirugarrenik, ipuin berriak sortzerakoan motibo folklorikoak erabiltzea. Azken bide hori litzateke Arantxa Iturbek liburu honetan hautaturikoa; izan ere, Txanogorritxo ipuina berridatzi ordez, haren oihartzunak erabiltzen ditu narrazio berria (eta era berean ipuinaren berrirakurketa) sortzeko. Rodarik esan du nahikoa direla bost hitz (neska, basoa, loreak, otsoa eta amona) mendebaldeko gizarteko edonori berehala burura Txanogorritxo etor dakion, eta horrekin jokatzeko du izenburutik beretik Iturbek, haurrengan *amona* eta *basoa* hitzek sortzen dituzten oihartzunekin. Ipuin hori, Txanogorritxorena, dateke; izan ere, berridazketa eta bertsio gehien sorrarazi dituen ipuinetarikoa, ezagunenetakoa eta indartsuenetakoa, zeren, Bruno Bettelheimek zioen bezala, otsoak jandako neska txiki, xarmangarri eta errugabearen irudia buruan gordetzen baita, ezabaezin.

Memoria, ahaztura eta transmisioa

«Inork ez ditu kontatzen ipuinak amona Elenik bezain ondo. Oraindik onena da horretan» hitzekin zabaltzen da *Amona basoan galdu zenekoa*. Protagonista eta narratzaile den neskak, Maddik, amonarekin daukan harremana du kontagai; hark ilobei (Maddiri eta bere ahizpa Iratiri) kontatzen dizkien ipuinek sortutako une goxoetan du oinarri harreman horrek, eta horiek oroitzuten dio kontakizunari narratzaileak: «Izugarri agudo pasatzen zen denbora amona Eleni ipuinak kontatzen hasten zenean. Asko zekizkien. Eta ez zekizkienak asmatu egiten zituen. Ez beti guk nahi bezala.»

Amonaren eta iloben arteko afektuzko harremanak ipuinaren bidez gauzatzen da, hots, ahozko transmisioaren bidez. Denbora eta espazio berezia sortzen da une horietan: amonaren etxean dauden eta inork enbarazurik egiten ez zirenean denbora ere azkarrago doala dio narratzaileak. Amonaren eta iloben artean gauzatzen da, beraz, ahozko transmisioa, alegia, gizartetik eta historiatic at hein batean; horien aurrean, amonari enbarazurik ez egiteko esaten dien eta transmisio hori eteten duen figura da amarena: «jaitsiko al zarete hortik? Ez al duzue ikusten amona nekatzen ari zarete?». Amonaren eta iloben arteko konplizitatea eta fantasiari mugak jartzen diz-

kion gizartearen ahotsa da, hartara, amarena: arrazionala, pragmatikoa eta errealista.

Amona da, hortaz, memoria kulturalaren gordailua eta transmisorea; berak kontatzen dizkie ipuinak ilobei, batzuetan bukaerak aldatuta. Ipuinen amaiera berri horien bidez, amonak berrirakurri egiten ditu (ustez inozenteki) ipuinetako genero-rolak, Errauskine printzearekin ezkondu zela kontatzen duenean, esaterako: «Errauskine, tuntu halakoa, printzearekin ezkondu zen». Pertsonaia maskulinorik ia ez dago, bestalde, kontakizun honetan: Maddi, Irati, haien ama eta amona dira pertsonaia nagusiak, eta amonaren kontakizunetan ere emakumeak dira protagonista, otsoa eta Errauskineren printzea (ageritzen diren pertsonaia maskulino bakarrak) erabat bigarren mailan utzita (ilustrazioek grafikoki adierazten duten bezala).

Edonola ere, amonak Txanogorritxoren ipuina kontatzen duenekoak osatzen du kontakizunaren muina. Ipuina kontatzen ari den batean, bat-batean galdu egiten da amona, «Txanogorritxo basoan bezala», eta etxetik irtetera abiatzen da, bera Txanogorritxo delakoan eta amona zain duelakoan. Fantasiaren eta errealitatearen arteko nahaste horren bidez agertzen du egileak amonaren gaitza: bere nortasuna ahanzten du, eta, Txanogorritxo delako ziurtasunarekin, kalera joan nahi baitu. Hartara, ipuinaren kontakizuna eten egiten du amonak, baina, aldi berean, transmisioa bera ere eten egiten da. Amonaren eta ilobaren arteko harremana ipuinen kontaktak eta transmisioak osatzen zuten batik bat, eta katea hori da apurtzen dena alzhemerraren eraginez. Amonak, hala, memoriaren gordailu eta transmisore izateari uzten dio, gaitza dela eta.

Amona Eleniren pixkanakako gaixotzeak eta memoria-galerak, bestalde, haurraren garapenari eragiten dio zuzenean, neskatoa helduen rolak hartzera behartuz eta hura haurtzaroko ipuinen mundu fantastikotik egotziz. Izan ere, Txanogorritxoren ipuina kontatzen ari dela, amonak etxetik joatekoa egiten duenean, Maddi da besoetan hartu eta amona besaulkian eserazten duena. Zaintzaile-rol hori areagotu egiten da amonaren gaitzak aurrera egin ahala; hala, amona bere nortasuna galtzeko beldur denean, «Amona, nik gogoraziko diot Txanogorritxori zergatik deitzen dioten Txanogorritxo» erantzuten dio ilobak. Amaieran, amona egoitza batean dagoela esaten zaigu, eta Maddi egunero joaten zaiola loreak eramatera. Hots, haur-heldu harremanean rolak irauli egiten ditu gaixotasunak, eta egileak narratzaile-protagonista zaintzaile-rolan jartzen du amaiera aldera.

Pareko garapena ikus daiteke alzhemerraz diharduten haur-literaturako beste bi liburutako protagonistengan ere. Txilikuk idatzi

eta Eider Eibarrek ilustratutako *Malanjel pirata* (Elkar, 2009) liburuak Aingeru mutikoak Malanjel aitonarekin duen harremana kontatzen du; gaztaroko istorioak, «pirata» izan zenekoak, kontatzen dizkio aitonak. Narrazioaren amaiera aldera, berriz, aitonak alzheimer gaitza du, eta Aingeru iloba da hura «gidatzen» duena. Veronique Ban den Abeele eta Claude K. Dubois-en *Amonak Alzhei... zer?* (Tarttalo, 2009) albumean, halaber, rol-trukaketa bera gertatzen da, eta amona istorio-kontalariari ilobak kontatzen dizkio amaieran pasadizoak, berak egiten dizkio pastelak. Ez dirudi, beraz, isolatua Iturberen lan honetako eskema narratiboak eta irudikatzen duen rol-iraultzeak: nagusien gaitz edo beharren baten eraginez helduen zaintzaile-rolak hartzen dituzten haurren istorioek gero eta ugariagoak dira haur-literatura berrienean.

Hizkuntza metaforiko eta sinbolikoa

Liburuak amonaren memoria-galeraz eta alzhemerraz diharduela esan dugun arren, Iturberen narrazioan ez da behin ere «alzheimer» hitza agertzen, ezta amonaren gaitzaren inguruko inolako terminologia teknikorik ere. Txilikuren lanean, aldiz, «nire koadernoan sartzeko hitza zen, bitxia, zaila... alzheimer» irakurtzen dugu; *Amonak Alzhei...zer?* albumean, aldiz, «Sendagileak Alzhemerra zuela esan zuen. «Alzhei... zer?» galdetu nuen nik» dio haur narratzaileak. Bietan ere termino arrotza bereganatu eta ikasi egiten dute haurrek, eta, horrekin batera, gaitzaren nondik norakoak. Bestelakoa da Iturberen hautua, metafora, parafrasi, konparaketa eta sinboloetara jotzen du eta alzhemerraren eta gaitzaren berri haurrei hurbiltzeko; gerturatze sinboliko-metaforiko horretarakoxe baliatzen du, orobat, Txanogorritxoren istorioa.

Bi aldiz kontatzen du amonak ipuin ezaguna, eta kontaketa bakoitza amonaren egoeraren ispilu eta metafora bihurtzen da. Lehen aldian, «Txanogorritxo basoan bezala» galtzen da amona, ipuina kontatzen ari dela haria galdu eta nahasten denean. Ipuinaren amaieran, otsoak tripa harriz beteta duela dio amonak, bera ere halaxe sentitzen dela adieraziz. Amonak zailtasunak ditu errealitatea eta fikzioa bereizteko, eta pertsonaia batekin nahasten du bere burua. Aitzitik, haurra da errealitatea eta fikzioa behar bezala bereizten dituen eta amonari hori eginarazten diona. Beraz, egileak identifikazio horien bidez (amona=Txanogorritxo, amona=otsoa) pertsonaiaren egoera psikologiko nahasiaren aztarnak ematen dizkio irakurleari. Ipuina bigarren aldiz kontatzean, oster, bere gaitzaz eta

egoeraz kontziente den amonak apropos eta espresuki erabiltzen du Txanogorritxoren istorioa ilobari bere bizitzaren eta gaitzaren berri modu metaforikoan emateko. Ipuinaren bidez, bere bizitzaren laburpena egin ostean, Txanogorritxo (amona, alegia) basoan galdu zela diotso ilobari: «Gertatu zitzaion egun batean abiatu zela basoan barrena eta galdu egin zela. Erabat galdu. Ingurura begiratu eta non zegoen ez jakiteraino. Basoa baso zenik ez ulertzeraino.» Amonak, Txanogorritxoren bidez, bere beldurra eta ezina adierazten dio, badakielako «iritsiko zela eguna Txanogorritxo zergatik deitzen zioten ere ahaztuko zuena», alegia, bere nortasuna eta izena ere galduko duen eguna helduko zaiola amonari.

Basoan galtzea, hartara, burua eta memoria galtzearen metafora gisa erabiltzen da liburuan eta Maddik ere, amaieran, amonaren hizkuntza metaforikoa bereganatu duela eta gisa berean mintzo dela dirudi («nik gogoraziko diot Txanogorritxori zergatik deitzen dioten Txanogorritxo»); beraz, jabetu dela, zeharkako hizkuntzaz bada ere, amonari gertatzen zaionaz, prest dagoela zaintzaile-rola hartzeko. Badira liburuan hizkuntza metaforikoaz agertzen direnbeste gertaera eta kontzeptu batzuk ere. Hala, amonaren «magaletik jais-tea» haurtzaroa uztearen eta heltzearen metafora gisa ageri da. Irati ahizpa zaharrenak amonaren magalera ez igotzea erabakitzen duenean hura heldu dela jakiten du irakurleak; bestetik, amaiera aldera, amona «etxe berezi batera» eraman zutela kontatzen du narratzaileak, xehetasun gehiagorik eman gabe. Iturberen narrazioak ekidin egiten du haurrentzako gordinak lirakeen kontzeptuak edo ideia sakonak esplikatzea eta, aldiz, modu metaforiko eta sinbolikoan lortzen du ideia horiek haurrengana helaraztea ez ezik, irakurlea hunkitzea ere. Amaiera aldera, nolanahi, hizkuntza metaforiko hori erreferentzialago eta zuzenagoa bihurtzen da, amonak iloba egoeraren gogortasunaz jabearazi nahi duenean.

Amonaren gaitzaren berri metafora eta sinboloen bidez ematen da liburuan, baina baita narratzailearen ahotsaren taxueraren bidez ere. Lehen pertsonako narratzaileak narrazioarekin zalantzak agertzen ditu zenbaitetan, eta narratzaile ez-fidagarriaren traza hartzen du: «ez naiz noiz akordatzen noiz etorri zen eguna»; «hitz eman nion errezeloa daukat»... Horren bidez, narratzailearen ikuspegia sinesgarri eta hurbileko egiteaz gain, amonaren eta ilobaren arteko paralelismo bat ere ezartzen da, eta memoriaren hauskortasunaren testigantza ematen; ilobak elkarrizketa eta gertaerak ez gogoratzea eta amonak gauzak ahaztea esplizituki parekatzen baititu protagonistak berak: «noiz edo noiz [amonari] ahaztu egiten baitzaizkio gauzak. Niri egun hartako elkarrizketa bezala». Ilobaren eta amo-

naren arteko hurbiltasuna linguistikoki ere adierazten da; izan ere, haurra heltzen doan heinean, amonaren espresioak bere egiten ditu: «ia konturatu gabe, amonaren antzeko hitzak erabili nituen».

Edonola ere, haurraren ahotik mintzo da narratzailea, haren lexikoa eta zenbait formula errepikatu erabiliz. Helduen eta haurren arteko elkarrizketetan, halaber, maiz haurren erantzunak, helduen solasaldiak ez bezala, zehar-estiloan ematen dira, narratzailea inplikaturik eta bere ikuspegiarekin dagoen identifikazioa areagotuz: «—Seguru al zaudete?— Eta guk baietz. Seguru geundela». Elkarriazketek, bestalde, funtzio garrantzitsua dute narrazioaren erritmoa markatzeko garaian, eta kontakizunari bizitasuna eta arintasuna ematen diote. Ipuinak kontatzen diharduen amonak, maiz funtzio fatikodun berbaldiak sartzen ditu, edo ipuinaren nondik norakoez galdetzen die haurrei. Hala, narrazioaren erritmoa apurtzen da, iloben eta, beraz, hartzailearen arreta bereganatuz («Aspertzen ari al zara, txiki?»). Era berean, ipuinaren norabidea amonak eta ilobek erabakitzen dute, eta horrek irakurle inplizitua, iloba-entzulearekin identifikatzen dena, irakurtzen ari den ipuinaren egile-kide aktibo bihurtzen du.

Soiltasunaren hunkidura

Norak suhiltzaile izan nahi du bezala, narrazio hau ere Elena Odriozolaren (Donostia, 1967) ilustrazioez lagunduta argitaratu zen. Bada, donostiarraren lan grafikoak indartu eta areagotu egiten dute Iturberen testuak duen hunkitzeko gaitasuna eta xamurtasuna. Pep Molistek ezaugarri hauexetan laburbildu izan du Odriozolaren irudigintza: pertsonaiengan ezartzen du beti foku nagusia, baliabide minimoak erabiltzen ditu eta beharrezkoak ez diren xehetasunak ekidin, orrialdea osatzen duten espazioen banaketa zehatza egiten du eta orrialde zuria baliabide gisa erabili, enpatia afektiboa bilatzen du pertsonaien bidez, pertsonaien aurpegia eta gorputza dira emozioak adierazteko bide nagusia, nortasuna definitzeko pertsonaien jantzien dekorazioa baliatzen du, kanpo-paisaia eta eszenatokiak apenas definitzen ditu... (Molist 2008, 22)

Ezaugarri horietako gehienak ageri dira liburu honetan ere. Amona eta ilobaren irudietan ezartzen da indar espresibo handiena, haien keinu, begirada, posizio, tamaina eta kokapenetan. Odriozolaren neska protagonistek ohi dituzten ezaugarriak dituzte ilobak eta amonak: puntu soilez egindako begiak, lepo zabal eta handiak, soineko estanpatuak eta gorputz-adar txikiak. Soiltasuna bilatzen du, ha-

laber, batzuetan pertsonaiak testuingururik gabe marraztuz, bestetan paisaiak eta espazioak minimoki karakterizatuz. Erritmoari dagokionez, orrialde osoa hartzen duten ilustrazioak eta testuarekin konbinatzen diren irudiak tartekatu ditu Odriozolak, 4-5 orrialdeko testurik gabeko irudia txertatuz. Horietan agertzen dira garatuago paisaiak eta espazioak (etxeko egongela edo basoa). Bestalde, testuarekin batera tartekatuta datozen irudiek orrialde bikoitza hartzen dute maiz unitate gisa, eta konposizioaosatzen dute elementu solteen konbinazioz; esaterako, biloba zaharrena eta amona ondoz ondoko orri banatan elkarri begira kokatzean, bien arteko urruntzea eta ilobaren haztea grafikoki irudikatzen du (10-11 orrialdeak). Halako baliabideek bata-suna eta album-itxura ematen diote liburuari.

Kontakizunean fikzioaren eta errealtatearen arteko mugekin jolasten den era berean, ilustrazioek ere fikzioaren konbentzioen mugak apurtzera jolasten dutela dirudi, zeren pertsonaiak hainbate-tan, istoriotik aterako balira bezala, irakurleari begira paratu baititu Odriozolak. Hala, pertsonaien (batik bat bilobaren) kezka, harri-dura eta erantzunik eza irakurleari transmititzen zaizkiola dirudi, irakurlea interpetatuz eta berari eginaz Maddik erantzun ezin dituen galderak.

Diseinuen tamainaren bidez ere bilatzen dute adierazkortasuna ilustratzailearen irudiek. Pertsonaia maskulinoak txiki-txiki irudikatuta agertzen dira, oso bigarren mailako planoan: Marierrauskinen printzea eta otsoa (azken hori, antropomorifikoki, bastoi eta guzti erridikulizatuta). Bestalde, haurren hazkundera ere irudikatzen da tamainarekin jokatzuz: haurrak hasieran amonaren magalean edo lurrean eserita ageri dira, amonarekiko bertikalitate-posizioan; aldiz, hazi ahala, zutik irudikatzen ditu Odriozolak. Bestalde, amona memoria galdu ahala, bere kontakizunaren eszenatoki den basoak garrantzia hartzen du, zuhaitzek aurretik lehen plano hartu arte pertsonaiaren, amona estaltzen duten enbor eta adarrek bere buruko anabasa irudikatuko balute bezala. Liburuaren unerik gordinenean, enbor biluziak irudikatu ditu Odriozolak, lorerik eta hostorik gabe, egoeraren gordina irudikatzeko. Aldiz, ipuinaren hasieran, Txanogorritxo basoan loreak biltzen irudikatzen da. Narrazioaren akabuan, azkenik, plano errealista berreskuratu eta amonak loreak uretan jartzean hein batean basoaren gogortasuna konpentsatzen dela dirudi eta hasierako loreei zeharka keinu egiten zaiela, xamurtasunari leku eginaz.

Laburbilduz, gai labainkorrari modu egokian heltzen asmatu duen liburua da Iturberena, metaforen eta zeharkako hizkuntzaren bidez, gauzak iradokiz muinera heltzen dakiena, ahots narratibo si-

nesgarri eta hurbilekoa lortu duena eta dramatismoetan erori gabe hunkitzeko gaitasun berezia dariona.

Ibon Egaña

Bibliografia

- COLOMER, Teresa (2007): «La formación y renovación del imaginario cultural: el caso de Caperucita Roja» in LLUCH, G. (koord.) *Invencción de una tradición literaria: de la narrativa oral a la literatura para niños*. Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha. Cuenca.
- ITURBE, Arantxa (2001): *Beldurtia naiz, eta zer?*. Elkar. Donostia.
- ITURBE, Arantxa (2001): *Nik eseritaegiten dut, eta zer?*. Elkar. Donostia.
- ITURBE, Arantxa (2003): *Norak suhiltzaile izan nahi du*. Elkar. Donostia.
- ITURBE, Arantxa (2004): *Bi ipotx gure etxeko sofán*. Elkar. Donostia.
- MOLIST, Pep (2008): «Seis personajes en busca de ilustrador. La trayectoria de Elena Odriozola». CLIJ. 216.
- TXILIKU (2009): *Malanjel pirata*. Elkar. Donostia.
- VAN DEN ABEELE, Veronique eta DUBOIS, Claude K. (2009): *Amonak Alzhei... zer?* Tarttalo. Donostia.